

אל האדון פרופ' גוטמן – לרישום ביומנך*

טומש סטשמבוש

האדון הפרופסור ישראל גוטמן פרסם בגיליון אפריל 2001 של הירחון *Więź* מאמר, שהוא גם מבוא לספר *Thou Shalt not Kill. Poles on Jedwabne*, שפורסם בהוצאה לאור של אותו ירחון. במאמרו הואיל בטובו להקדיש לי כמה מילים. במאמר, שכותרתו "זעקה ודממה" ("Krzyk i cisza"), מצויה הפסקה הזאת:

קראתי בהפתעה ובאכזבה לא קטנה את מאמרו המקיף של הוותיק והמכובד שבהיסטוריונים העוסקים בתולדות המחנת הפולנית, הפרופ' טומש סטשמבוש (Tomasz Strzembosz). במאמר הזה, שכותרתו "שיתוף הפעולה המושתק" ("Przemilczana kolaboracja"), קובע המחבר כי "האוכלוסייה היהודית, ובייחוד הנוער ובני השכבות העניות שהתגוררו בערים, קידמה בברכה בהמוניה את כניסת הצבא [הסובייטי] עם נשק ביד". היהודים העניים עם נשק... השמועות וההאשמות הכוללניות, שאותן מצטט סטשמבוש בשפע, הן פרי הדמיון ואין זה מכבודנו להתייחס אליהן. ואף-על-פי שהדבר לא נאמר בצורה חד משמעית, רומזים הניסוחים האלה על מאזן מסוים של ידוובנה (Jedwabne): אתם אותנו-- אנחנו אתכם!¹

חזק למדי - הלוא כן?

ברצוני לשאול את החוקר הידוע של היחסים בין הפולנים ליהודים (גם בזמן המלחמה), אם נכון הדבר שבשש-עשרה ערים ועיירות, באזור המכונה ביילורוסיה המערבית לבדו, נטלו אזרחים פולנים ממוצא יהודי כלי נשק לידיהם כדי להשתמש בהם נגד חיילים ושוטרים פולנים, פקידים, פליטים מן הכיבוש הגרמני במרכז פולין ובמערבה. כלומר, נגד אזרחי מדינתם ונגד מוסדות המדינה הפולנית. כדי לעורר את הזיכרון אציין שוב את שמות המקומות האלה: גרודנה (Grodno), סקידל (Skidel), יז'יורי (Jeziory), לונה (Łunna), וירצ'ילישקי (Wiercieliszki), ויילקה בז'וסטוויצה (Wielka Brzostowica), אוסטרינה (Ostryna), דובנה (Dubno), דרצ'ין (Dereczyn), זלווה (Zelwa), מוטול (Motol), וולפה

* הגרסה המקורית של המאמר הופיע בכתב-העת *Więź* (June 2001), תחת הכותרת Panu Prof. Gutmanowi do "sztambucha", והתפרסם כאן באישורם הנדיב.
¹ Israel Gutman, Introduction, in William Brand, ed., *Thou Shalt Not Kill: Poles on Jedwabne* (Warsaw: Więź, 2001), p. 14

(Wolpa), יאנוב פולסקי (Janów Poleski), וולקוביסק (Wołkowysk), דרוהיצ'ין פולסקי (Drohiczyn Poleski).

אם אדוני הפרופסור אינו יודע על כך אין הדבר מעיד אלא על בורות, שאין אתה עוקב אחרי הספרות הפולנית המתפרסמת משנות התשעים ואינך קורא את קובצי התעודות מארכיונים סובייטיים שפורסמו בשפה הפולנית. הלוא ניתן למצוא את הנתונים האלה בספרי יסוד המשמשים כל מי שחוקר את המלחמה בין ברית-המועצות לפולין ב-1939 ואת הכיבוש והסיפוח בחודשים שאחר כך. אציין כמה מהם לשם תזכורת ובמקביל אציין את שמות הערים שמוזכרות בספרים האלה בנושא ההתמרדות היהודית-הביילורוסית. אולי כך יהיה הדבר מוחשי דיו?

1. Ryszard Szawłowski ("Karol Liszewski"), *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Warsaw: (Antyk, 1995), 2 vols. (מספרי העמודים אחרי הקו האלכסוני מתייחסים לכרך 2) גרודנה (עמ' 106, 107, 44/58, 68, 71, 74, 106), אוסטרנה (עמ' 58, 98), יז'יורי (עמ' 142, 44/58), סקידל (עמ' 107-108, 52, 53), וולקוויסק (עמ' 129), וגם אינדורה (Indura, עמ' 58) שאותה לא הזכרתי.

Czesław K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw: Neriton, 1998): גרודנה (עמ' 337), יז'יורי (עמ' 370), אוסטרנה (עמ' 370), סקידל (עמ' 333), דובנה (עמ' 333).

Czesław K. Grzelak, *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach. Wybór i opracowanie* (Warsaw: Neriton, 1999): גרודנה (עמ' 177, 180, 195), יז'יורי (עמ' 190, 225), לונה וולה (עמ' 212), אוסטרנה (עמ' 190, 225-226, 230-231), וולקוויסק (עמ' 211), זלווה (עמ' 211), סקידל (עמ' 212-214), דובנה (עמ' 203, 212-213).

Wiktor Krzysztof Cygan, *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw: Warszawskie Wydawnictwo, 1990): גרודנה (עמ' 42-43).

Czesław K. Grzelak, *Dziennik sowieckiej agresji. Wrzesień 1939* (Warsaw, 1994): גרודנה (עמ' 123), דובנה (עמ' 149), יז'יורי (עמ' 149), אוסטרנה (עמ' 135), סקידל (עמ' 135, 154), פינסק (עמ' 156).

Marek Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruski na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941* (Warsaw: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000): אנופול נא פולסיו (Annapol na Polesiu), עמ' 92, דרצ'ין (עמ' 163), דרוהיצ'ין פולסקי (עמ' 175-176), דובנה (עמ' 143), גרודנה (עמ' 63-64, 132-134, 135, 202), הורודץ (Horodec), עמ' 92, 176), יז'יורי (עמ' 139-142, 171, 178, 208), לונה (עמ' 137, 198, 205), מוטול (עמ' 92-93, 179), אוסטרנה (עמ' 139, 171, 178, 205, 208),

סקידל (עמ' 77-78, 133, 137-135, 171, 201, 208), וויילקה בז'וסטוויצה (עמ' 66, 70, 72, 76, 137-138), ווירצ'לישקי (עמ' 137), וולקוויסק (עמ' 148), זלווה (עמ' 147-148, 178); על יחסם של יהודים לשלטונות הסובייטים ולפולנים בכלל--עמ' 48, 89, 205, 240-241.

Marek Jan Chodakiewicz, *Żydzi I Polacy 1918-1955. Współistnienie--zagłada--kommunizm* (Warsaw: S.K. Fronda, 2000), pp. 120-136.

גם בספרי על הסאגה של לופשצה פודפולקובניק יז'י דומרובסקי,² ניתן למצוא מידע מקיף על ההתמרדויות בייז'ורי ובאוסטרינה. ב-1939 העלה מיור הנריק ("הובל") דובז'נסקי Henryk [Hubal] Dobrzański, מי שעתיד היה להיות גיבורה של המערכה הפרטיזנית נגד הכיבוש הגרמני ועמד בראש יחידה מס' 1 של גדוד הפרשים 110, בפיקודו של פודפולקובניק דומברובסקי, באש את אוסטרינה וייז'ורי. במקומות האלה בלמו אנשי ההתמרדות היהודית את חיילי פולק המילואים 103 של חיל הפרשים על-ידי צליפות מחלונות ומרתפים. וכך כותב הפרופ' צ'סלב גז'לק בעניין הזה:

פולק מס' 110 קיבל משימה לא קלה – דיכוי של תקריות קומוניסטיות-חתרניות שהתרחשו במסלול התקדמותה של הבריגדה [מדובר בבריגדת המילואים של חיל הפרשים בפיקודו של פולקובניק (דרגה מקבילה לאלוף משנה) הלווט טרנשייביץ' (Heldut Tarnasiewicz)]. היו תקריות רבות כאלה – כמה מן הקבוצות החזקות יותר החזיקו אפילו מקלעים כבדים. פודפולקובניק דומברובסקי דיכא "התקוממויות" כאלה באוסטרינה ובייז'ורי. בתים הועלו באש ורעש ההתפוצצויות של רימונים וכדורי נשק קל שהוחבאו בהם עלה מתוכם. החיילים לא נהגו לקחת בשבי אנשים שנתפסו עם נשק ביד. הם הוציאו אותם להורג בירייה בו במקום.³

מדובר כאן אך ורק בהתמרדויות בערים ועיירות שהיו מיושבות יהודים פולנים (ובכלל זה התקוממות בת שלושה ימים בגרודנה, שחיבלה מבפנים בהגנת העיר, הגנה שאולתרה כדי להגן עליה מפני התקפת הצבא האדום). אחר כך עשו שימוש באותם האנשים כדי "לצוד" את המגינים ואת הנערים הפולנים שלמדו בתיכון או היו חברים בתנועת "הצופים" וירו בהם למוות במקום. לא כתבתי על יחידות של פרטיזנים אנטי-פולנים שבראשם עמדו אזרחים

² *Saga o Łupaszce Podpułkownika Jerzym Dąbrowskim (1889-1941)*, Warsaw 1996
פודפולקובניק – דרגה מקבילה לסגן אלוף.
³ Grzelak, *Kresy w czerwini*, p. 370

ממוצא יהודי; לא הרחבתי את הדיבור על "מיליציות" ו"גוורדיות", שהורכבו לעתים קרובות מאוד מקרב האנשים הללו.

לאחר מכן הגיעה תקופת הכיבוש והסיפוח "הרשמי". המיליציות המאולתרות הוחלפו בידי "המיליציה האזרחית" ו"הגוורדיה הפועלית", שאורגנו מטעם הצבא האדום. היהודים היו האוכלוסייה הדומיננטית בערים ובעיירות האלה. ולא רק בין הנלהבים "הרגילים" שהגישו פרחים -- הם הקימו שערי ניצחון ונישקו את הטנקים הסובייטיים (כן, כן! יש כמה מחברים שכותבים על כך), אלא גם בין מי שמימשו את התלהבותם במעשה ונטלו רובה לידיהם. על הנלהבים "הרגילים" כתב הפרופ' יאן טומש גרוס (Jan Tomasz Gross), לאמור:

הצבא האדום המתקדם התקבל בשמחה בידי היהודים.⁴ בכל יישוב כמעט שנתפס בידי הצבא הסובייטי נמצאו קבוצות של יהודים, שהיו לעתים די גדולות, שנתנו לכך ביטוי פומבי. מדובר בעיקר בצעירים ואנשים עניים, אך כיוון שאלה וגם אלה היו לא מעטים בקרב היהודים – ריבוי ילדים ועוני כרוכים בדרך כלל זה בזה – היו רבים שגילו התלהבות כלפי השלטון החדש. על כל פנים, הם היו רבים די הצורך כדי להיחרט בזיכרון, ולא רק בזיכרוןם של הפולנים והאוקראינים שבעדויותיהם ניתן לחשוד שאינן אובייקטיביות. היהודים עצמם, שמתבוננים ממרחק הזמן בטיפשות הנאיווית שגילו בימים ההם, כותבים שבתקופה הראשונה של הכיבוש הסתדרו יחסיהם עם הבאים מן המזרח על הצד הטוב ביותר...⁵

נוער ובני עניים. אדוני הפרופסור, כך ראה את התמונה הפרופ' יאן גרוס עצמו, שראיתו בשנים מאוחרות יותר כהתה כלשהו ועמעמה את התמונה.

אלא שבצורה דומה ראו את המצב גם חוקרים יהודים שאדוני היה אמור להכיר היטב את עבודתם. וכך, למשל, הודה [כך!] תקווה פתל-כנעני שקבוצות לוחמים יהודיות-ביילורוסיות תקפו מרכזי שלטון פולניים ופרצו את בית הכלא בגרודנה, ובתגובה על כך ארגנו הפולנים "פוגרום", והוא מביע [כך!] שמחה על שה"פוגרום מצ'יקים" נענשו אחר כך בחומרה בידי הסובייטים.⁶

כדאי לציין כאן שהצטרפותם של היהודים למיליציה הסובייטית לא הייתה תופעה אופיינית רק לחבל הארץ המכונה ביילורוסיה המערבית. התופעה הזאת הקיפה גם שטחים שהיו פולניים בלבד מבחינה אתנית, כגון חבל לובלין, שחלקו המזרחי נכבש בידי הצבא האדום בסוף ספטמבר 1939 והיה נתון לכיבוש הזה שבועיים ימים.

⁴ ארכיון יד ושם, 63/1791; 03.2782; 033.666.

⁵ Jan Tomasz Gross, *W czterdziestym nas Matko na Sybir zeslali. Polska-Rosja 1939-42* (London: Aneks, 1983), p. 29

⁶ Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy*, p. 121

אליעזר הולפמן מאיזביצה (Izbica) העיד: "הגרמנים שהו באיזביצה 12 יום... הבולשוויקים הגיעו אלינו ביום ה', האוכלוסייה היהודית חשה הקלה. הם התקבלו בסבר פנים יפות. חלק מן הצעירים נרשמו למיליציה ונשאו סרטי שרזול אדומים. אנשי המיליציה סייעו בחיפוש נשק..."⁷.

גם בקששוב (Krzeszów) נרשמו אנשים רבים למיליציה האדומה"⁸, וכך גם היו הדברים בבילגוראי (Biłgoraj) ובמקומות אחרים.⁹

ומה בדבר שיתוף הפעולה עם הנקוו"ד? אולי די לצטט כאן את יאן קרסקי-קוז'ילבסקי (Jan) (Karski-Kozielewski), אדם שהתקבל בהוקרה בישראל, ואותו ודאי לא יאשים שום יהודי שפוי באנטישמיות.¹⁰ אצטט קטע מן הדין-וחשבון שלו משנת 1940, את הקטע שפרופסור גרוס לא העיז לפרסם בספרו משנת 1998,¹¹ על-אף שיחד לו תשומת לב רבה בספר. הנה דבריו של קרסקי: "אך הדבר הגרוע ביותר הוא שהיהודים מלשינים על הפולנים, מנהלים את עבודת המיליציה מאחורי הקלעים, וכן מעבירים ביקורת לא צודקת על תנאי החיים בפולין לפני המלחמה. לדאבון הלב, המקרים האלה הם רבים".¹²

האם קביעתו של יאן קרסקי, שמופיעה בדוחות של מפקדי Związek Walki Zbrojnej – הארגון ללוחמה חמושה)¹³ בדרגים שונים, ובכלל זה הדוח של הגנרל סטפן רובצקי (Stefan Rowecki), והדוחות של נציגי הממשלה הפולנית הגולה (Delegatura), שגם אותם היה אפשר לצטט, הגם אלה "שמועות והאשמות כוללניות"? ואם כן, מהי על-פי הפרופסור גוטמן עדות של ממש שאינה בחזקת "שמועה"? אולי נביא כמה עובדות של ממש מידוובנה עצמה.

ידוויגה קורדאס (Jadwiga Kordas) נזכרת, שכשעצרו הסובייטים את אביה, פרנצ'שק קסורי וונסובסקי (Franciszek Ksawery Wąsowski), ב-20 באוקטובר 1939, השתתפו בפעולה הזאת שלושה יהודים-שכנים: הזגג ינוביץ' (Janowicz) שהתגורר ברחוב פסטשלוסקה (Przeźszelska), כילבסקי (Chylewski), אופה מסטארי רינק (Stary Rynek), ושלישי שאת שמו כבר אינה זוכרת. הם גם היו אלה שערכו חיפוש ונטלו ממנה את התצלום של אביה הלבוש מדי שוטר פולני. ואילו אביה היה באותו הזמן גימלאי זה עשר

⁷ Archiwum Wschodnie, Protokoły Palestyńskie, protocol no. 31

⁸ עדות יוסף רוזנברג, שם, פרוטוקול מס' 65.

⁹ שם, פרוטוקול מס' 79.

¹⁰ יאן קרסקי היה קשר במחתרת הפולנית. בחודש נובמבר 1942 הגיע ללונדון ומסר עדות ראייה על השואה לממשלת פולין בגולה ולבעלות הברית. ב-1982 הוא הוכר על-ידי יד ושם כחסידי אומות העולם. [העורך] *Upiorna Dekada: trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i Komunistów 1939-1948* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1998)

¹² Zagadnienie żydowskie w Polsce pod okupacjami, Archiwum Wschodnie (Warsaw) – zbiory Hoover Institute, V-PAL-02, page 7. See also David Engel, "An Early Account of Polish Jewry under nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-in-Exile, February 1940," *Jewish Social Studies* 47 (1983), pp. 1-16

¹³ בפברואר 1942 הפך הארגון לארמייה קריובה (Armia Krajowa), העורך.

שנים, ואת שירותו בתור כשוטר עשה ביישובים הרחוקים למדי מידוובנה. מישהו היה חייב אפוא "לתפור תיק" לשוטר הגימלאי המהלך בלבוש אזרחי.

גנובפה מלצ'ינסקה (Genowefa Malczyńska) זוכרת שכשבאו שני אנשי נקוו"ד אל ביתה ב-21 ביוני 1941, ובידיהם צו לשילוח המשפחה כולה, שמרו בחוץ על-יד שער הגינה שני יהודים-שכנים. אחר כך, בשיחה בארבע עיניים עם אחד מאנשי הנקוו"ד, רמז הלז בבירור שהיהודים המקומיים הם שמצביעים על האנשים שיש לשלחם לפנים ברית-המועצות. היא סיפרה על מקרה הזה לאגניישקה ארנולד (Agnieszka Arnold) כשזו באה אליה כדי לביים סרט על ידוובנה,¹⁴ אך זו לא התעניינה כלל בעובדה הזאת, וגם לא בעובדה שכשהובילו אותם אל תחנת הרכבת בלומז'ה (Łomża) ישב יהודי-שכן על-יד החייל הסובייטי שהתנמנם על מושב העגלה, ושמר בערנות ורובה בידו. לא היה אפשר לברוח.

פרנצ'ישק קרבובסקי (Franciszek Karwowski), אחד האנשים שהחביאו את שמואל וסרשטיין בתקופה הקשה ביותר, קודם שהגיע אל משפחת ויז'יקובסקי (Wyrzykowski), מספר שהיה עד למרדף אחרי המכר שלו, שימבורסקי (Szymborski), שנס מידוובנה. את המרדף ניהלו שני יהודים מידוובנה רכובים על סוסים, סרט אדום על שרוולם ורובים בידיהם. הם עשו שימוש "נאות" בנשק הזה. האם עלי להוסיף עוד פרטים או שמא די באלה?

אדוני הפרופסור גוטמן, אל תרמוז לי בבקשה שבאמצעות מעשי העוונות האלה של יהודי ידוובנה ברצוני להצדיק איכשהו את הפשעים הפולניים או הפולניים-גרמניים נגד היהודים. ראשית, אדוני הוא שהביא אותי למנות את העובדות הללו בעקבות האשמותיך כלפי. שנית, עוד בראשיתו של הטקסט שאדוני שיקץ אותו, כתבתי שאין הצדקה לשום פשע, ובייחוד לא לזה הנשען על העיקרון של אחריות קולקטיבית – לא לפשע פולני, לא לפשע יהודי, לא לפשע גרמני – לאף אחד מהם.

כשם שאין להצדיק במאום את העובדה שאותם יהודים אמריקנים (ולא רק אמריקנים), שבזמן המלחמה קימצו בדולרים להצלת אחיהם בפולין, ולא רצו להאמין ב"גילויים" של יאן קרסקי (ולא רק שלו), זועקים עתה לפני תבל כולה, שלא די בלמעלה מ-700 מקרים מוכחים של פולנים ששילמו בחייהם על סיועם לאחיהם הנרצחים (וכמה מאות מקרים שעדיין לא הוכחו לגמרי), שהיה צורך ביותר מזה...

אני מסיים. אני מאחל לאדוני שיגלה פחות תוקפנות ובוז להשקפות אחרות, יותר שיקול דעת וסובלנות, כי ייתכן שגם אחרים צודקים לפעמים, גם אם במעט. אני סומך על כך שהמעידה הזו, שאיננה הראשונה אצל המלומד הדגול, תלמד אותו לקח כלשהו, כי הרי קרוב לוודאי שאל לי לצפות לביטוי "אני מתנצל".

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, דוד זילברקלנג (עורך), ירושלים, תשס"ב, עמ' 55-62.

¹⁴ *Where Is My Older Brother Cain?*, 1999

